

European values: the spiritual, moral and historical heritage of the peoples of Europe

**PAROCHIAL SCHOOLS IN THE PRIMARY EDUCATION SYSTEM
OF UKRAINE (SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURIES)**

Agarkova, Natalia A.

Candidate of Pedagogical Sciences, Assistant Professor, Theory and Methodology of Professional Education
Department, Kharkov National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda, Ukraine

**ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ В СИСТЕМІ ПОЧАТКОВОЇ
ОСВІТИ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX - ПОЧАТОК XX СТ.)**

Агаркова Наталія Олександрівна

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії і методики професійної освіти,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

haschipsyt@inbox.ru

Демократичні перебудови у сучасному суспільстві, які відбуваються в Україні, задекларовані положеннями «Про пріоритетні напрями розвитку науки та техніки» (2001), Стратегії економічного та соціального розвитку України «Шляхом Європейської інтеграції» на 2004-2015 роки (2004), проекту «Стратегії інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів» (2008) та інші, наводять нас на думку щодо повного переосмислення найбільш важливих та актуальних проблем української історії та науки. Сьогодні Україна знаходиться на вершині національного піднесення, вона перебуває в достатньо нелегкому становищі, яке підсилюється інтересом наукової та освітянської громади до вітчизняної науки та історії, а також до культурного спадку нашої держави.

Актуальність даної проблеми зумовлена суттєвими та досить кардинальними змінами абсолютно в усіх сферах демографічного, економічного та соціального, освітянського, політичного існування української держави. Враховуючи всі зміни, сьогодні стає першочерговою потреба пошуку нових організаційних форм здобуття якісної освіти та фахової підготовки, мережа яких повинна задовольняти запити будь-якої особи відповідно до її інтересів, вмінь, здатностей та вимог суспільства. Важливою перевагою культурного життя Україні другої половини XIX ст. був інтенсивний розвиток освіти та науки. Саме тому необхідним стає детальне та всебічне вивчення історії церковно-парафіяльних шкіл, усвідомлення сутності та сенсу цього історико-педагогічного феномену з метою пошуку новітніх та удосконалення існуючих напрямів розвитку національної системи освіти України.

В історії розвитку та становлення педагогічної думки, зокрема початкової школи України, існує низка питань, що не втратили своєї актуальності й досі.

До числа таких відносяться церковно-парафіяльні школи системі початкової освіти України (друга половина XIX - початок XX ст.). Вивчення ролі церковно-парафіяльних шкіл важливо для розуміння специфіки історико-культурних та суспільно-політичних процесів розвитку України другої половини XIX - початку XX ст., особливостей взаємовідносин держави та церкви. Розкриття духовних та матеріальних питань розвитку церковно-шкільної справи розширить можливість об'єктивно оцінити внесок різних соціальних груп у справу освіти народу та позицію уряду щодо вирішення проблем держави у цьому напрямку.

Особливий інтерес представляє період, що охоплює другу половину XIX – початок XX ст., коли відбувалися кардинальні зміни у всіх сферах життя суспільства. Низький рівень письменності на Україні в цілому ставив питання про негайне проведення реформ у галузі освіти, й насамперед у початковій школі. Освітні реформи другої половини XIX – початку XX ст. стали предметом досліджень таких науковців, як С. Васильєва, В. Гриньова, С. Золотухіна, Н. Побірченко, Н. Рудічева, Н. Якушко.

Проблеми сучасного розвитку системи освіти України також багато в чому зумовили появу підвищеної уваги до церковно-парафіяльних шкіл, розуміння значення їх педагогічного досвіду для освіти народу. Тому тема статті сьогодні є цілком виправданою та актуальною.

Історія народної школи у своєму розвитку пройшла довгий та важкий шлях. Зупинимося лише на тих подіях цього шляху, що припадають на другу половину XIX - початку XX ст. Утвердження православної віри визначило необхідність у поширенні духовної освіти, втіленням якої й була церковно-приходська школа. Її підґрунтям стали релігійні мотиви, тому, створюючись як засіб просвіти народу, церковно-парафіяльна школа несла не тільки грамотність, а й релігійно-моральне виховання. Сільські училища Міністерства державних маєтностей почали засновуватися у 1832 р., а у 1842 р. вони називалися парафіяльними училищами (церковно-парафіяльні школи) [19, с. 362]. Вчителями у них працювали сільські духовники, диякони, псаломщики та випускники-семінаристи. Найчастіше церковно-парафіяльні школи діяли при церквах православного духовенства, та були не забезпечені у матеріальному стані (не мали власних приміщень, навчальних посібників). Всі школи містили один недолік: більше уваги зверталось на їх зовнішній розвиток, ніж на внутрішнє вдосконалення.

Взагалі, народна освіта в дореформений період зводилося до вивчення грамоти, причому тільки невелике число учнів навчалось читати, а з розумінням читали одиниці. Ті хто вмів писати - взагалі виняток [9, с. 5].

У 1800 р при наявності 315 народних училищ працювало лише 790 викладачів (вчителів) та навчалось 19 915 учнів [8, с. 223; 1, с. 14]. Унаслідок недостатньої підготовки вчителів навчання у церковно-парафіяльних школах йшло повільно. Вчителі використовували метод зазубрювання, отже діти роками зазубрювали окремі букви та склади. Саме тому у початкових класах майже половину учнів мали незадовільні оцінки. Слід зазначити, що грамотність та книжкова освіта не були основною метою церковно-приходської шко-

ли, а виступали лише засобом досягнення завдань релігійно-морального виховання. Окрім того, церква та держава взяли на себе три завдання для сумісної діяльності у галузі просвіти народу: 1) сприяння релігійної освіти, 2) зміцнення християнської моральності та 3) поширення грамотності. Таким чином, церковно-парафіяльна школа давала прекрасні результати, маючи помітний вплив на просвітництво народу.

Отже, можна зробити висновок, що становлення та розвиток церковно-парафіяльної школи були тісно пов'язані з тими ж історичними подіями, що впливали на формування політичного та духовного життя України.

Ліберальними починаннями охарактеризувався початок XIX століття у галузі освіти. У 1802 р. було створено Міністерство народної освіти, що являло собою спеціальний державний орган, який надав школам зовнішній порядок. У 1804 р. було впроваджено «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам» та «Статут університетів Російської імперії» за якими вводилась нова система народної освіти та управління навчальними закладами. Так, з малих народних училищ утворилися два види нижчих училищ: парафіяльні та повітові. Парафіяльні училища могли відкриватися в губернських, повітових містах та у селах при церквах. Метою парафіяльних училищ було: «1) підготувати дітей у вступ до повітових училищ, якщо батьки захочуть, щоб діти продовжували там вчення; 2) дати дітям землеробського та інших слоїв відомості пристойні, зробити їх у фізичному та моральному відношенні кращими» [10, с. 136-142]. Таким чином, зазначені навчальні заклади виступали першою сходинкою на шляху до навчання у повітовому училищі та надавали початкові знання. Навчатись у них могли як дівчатка, так й хлопчики. Провідними предметами навчання були: Закон Божий, читання, письмо, перші дії арифметики та мораль. Утримання міських училищ було віднесено на рахунок уряду, тоді як парафіяльні училища утримувались за благодійність за рахунок прихожан, а у поміщицьких - за рахунок поміщиків «якщо б того забажали».

Отже, статут звів шкільну справу до вільної участі в ній духовенства без конкретного матеріального забезпечення, але з надбавкою адміністративної регламентації з боку міністерства та піклувальників округів, що ні яким чином не сприяло розвитку початкової народної освіти.

Визначений статус кожного навчального закладу лише у 1827 р. [6] Так, парафіяльні училища призначалися для дітей селян, міщан та ремісників. Повітові - для дітей промисловців та дворян, які через свою бідність не могли виховуватися в інших закладах. Гімназії - здебільшого для дітей дворян та чиновників, але не заборонялося в них приймати за плату представників інших станів. Кріпаків та казенних селян навчати в них заборонялося. Такий поділ фактично затверджував обраність в освіті, тобто кожній групі населення необхідно обирати таку освіту, що відповідає її стану. Тому за статутом 1828 р. спадкоємність між повітовими училищами та гімназією була скасована.

Починаючи з 30-х років XIX ст. Святіший Синод видав укази [2], що зобов'язують парафіяльне духовенство організувати при церквах школи для початкового навчання та виховання. Рекомендувалося навчати дітей читанню церков-

вного та громадянського друку, письма, та, за бажанням - «молитву Господню, Символ віри, десять заповідей, вірш Богородице Діво, з коротким та найпростішим поясненням катехізису та найголовніших розповідей з священної історії...» [5, с. 19] - в обов'язковому порядку. Таким чином церква осмислювала важливість релігійно-морального виховання народу. Але державна скарбниця коштів на школи не виділяла, тому утримання парафіяльних училищ було проблемою селян, поміщиків і церкви.

Отже, зазначені вище особливості негативно вплинули на функціонування парафіяльних училищ та на розвиток народної освіти у першій половині XIX ст. взагалі. Але, при всій складності у зазначений період участі церкви у сфері початкового навчання, де була хоч будь-яка підтримка з боку поміщиків або цивільної влади, духовенство продовжувало здійснювати просвітництво. Наприклад, за спогадами Івана Корочанського священника Харківської губернії втілювати своє прагнення «розмістити релігійно-етичну освіту у селянах грамотністю» - він почав лише після заснування школи, яку «спорудив добрий поміщик». Таку тенденцію відзначало й Міністерство народної освіти циркуляром № 10.370 від 24 липня 1884 р. де зафіксовано, що до початку 60 років XIX ст. священнослужителі залишалися єдиними вчителями у сільських училищах [4]. Вони не тільки навчали дітей, але й підтримували школи своїми засобами. Таким чином, духовна влада по мірі своїх сил прагнула брати участь в освіті та зберегти свій релігійно-моральний вплив на народ.

Після скасування кріпосного права (1861 р.) був вкрай низький рівень грамотності народу. Залучення у ринкові відносини широких верств населення з усією гостротою поставило питання про початкову освіту. Це викликало прискорене зростання числа сільських та міських шкіл. В уряді почалася розробка нового законодавства щодо народної освіти, так як одне із завдань процвітання країни «полягало у розвитку та поширенні початкової народної освіти» [7, с. 6].

Проведена реформа 1864 р. мала основною метою поліпшити грамотність населення. Духовенство розуміючи необхідність прийняття активної участі в облаштуванні сільських шкіл за визначенням Святішого Синоду підготувало указ № 181. 19 липня 1864 р. Імператор Олександр II затвердив «Положення про початкові народні училища» у якому зазначалося, що до початкових народних училищ належали: а) парафіяльні училища відомства Міністерства народної освіти; б) церковно-парафіяльні училища відомства Св. Синоду у містах та селах. Всі вони утримувалися за рахунок товариств, казни та приватних осіб. Початкові народні училища мали на меті утверджувати в народі релігійні та моральні поняття й поширювати початкові корисні знання [11; 15].

25 травня 1874 р. було видано нове «Положення про початкові народні училища» [12]. За яким, всі початкові народні училища, окрім духовних, зосереджувалися в Міністерстві народної освіти, а також, посилювалося гоніння на домашні дяківські школи та псаломщиків, які були церковними. Але, якби причиною падіння цих шкіл було тільки незадовільний викладання, то вони зникли б самі собою, втім їх переслідували дуже наполегливо. Всі нападки на свою адресу духовенство пояснювало побоюваннями з боку суспільства впливу на

життя народу, який могла набути церква через навчання грамоті селянських дітей у церковно-приходській школі. Однак у державі лише зросла кількість корінних течій в суспільстві. Явища 80-х рр. будуть підсилювати дану тенденцію, й підштовхувати уряд до зростання ролі церкви в освіті народу.

1 березня 1881 р. був вбитий Олександр II. Новий імператор Олександр III відчутно посилив самодержавну політику, у першу чергу це стосувалося освіти. Тоді ж була відкрита особова комісія при Святішому Синоді. Комісією був розроблений проект положення про церковно-парафіяльні школи [14]. Також були втілені заходи до забезпечення духовенством належного впливу на народні школи світського відомства та приватні заходи на користь просвіти народу в дусі церковності. Церковно-парафіяльні школи повинні були стати самостійними установами, які тісно пов'язані з церквою. Також, з ними намічалось зв'язати селянські школи грамоти, та сприяти заохоченню осіб, які б допомагали у фінансуванні церковно-парафіяльним школам. Ці положення лягли в основу наступного законопроекту, який визначив основоположне місце церковно-парафіяльних шкіл в системі народної освіти. Таким чином, переконавшись в неспроможності самостійно перешкодити проникненню нових ідей в освітню сферу та прагненні антиурядових сил заволодіти школою, уряд висунув на цю боротьбу нову силу - відомство православного сповідання.

Заслуговує уваги Циркулярний указ Св. Синоду від 12 липня 1884 р. № 80 про Височайше затверджені «Правила у церковно-парафіяльній школах» де зазначалося, що «обов'язок вчительства щодо освіти народу в істинах Православної віри та правилах благочестя виховувати в дітях страх Божий, викладати їм знання віри, вселяти в серця їх любов до своєї Церкви та відданість царю й Вітчизні» [13, с. 9-11]. Святіший Синод покладав на Єпархіальних Архієреїв піклування про підтримання існуючих та про пристосування, по можливості, нових церковнопарафіяльних шкіл.

На посаду інспекторів церковно-парафіяльних шкіл були призначені переважно ті з священники, які відзначилися досвідченістю у справах шкільництва та початкової освіти [3].

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що Святіший Синод сподівався на те, що школи ці будуть справжніми розповсюджувачами християнського просвітництва в православному народі.

13 червня 1884 р. вийшли «Правила про церковно-парафіяльні школи», де була відображена структура та діяльність церковних шкіл. В § 1 зазначено: «церковно-парафіяльними школами іменувалися училища, які відкриваються православним духовенством. Школи ці мали на меті утверджувати в народі православне вчення віри та християнської моральності й повідомляти початкові корисні знання» [14].

Відзначається також, що найбільший розвиток ця школа отримала в 1884-1903 рр. - в період посиленої роботи в справах організації церковно-парафіяльного діла. А саме: вони виводилися із підпорядкування світського навчального начальства. Для завідування ними у 1885 р. була створена Училищна рада при Святішому Синоді. В 1891 р. вийшли Правила про школи грамоти, а у

1896 р. - Положення про управління церковно-парафіяльними школами та школами грамоти. Зрештою було створено спеціальний штат інспекції за церковними школами, на його утримання Святіший Синод виділив чимало коштів на рік [16, с. 64].

Спеціально для церковно-парафіяльних шкіл була створена окрема література, видані підручники, розроблені програми, створені нові органи нагляду за знову відкритими школами. У школи було вирішено залучити вихованців духовних семінарій, тому в багатьох єпархіях встановлювався такий порядок, що для отримання священницького або дияконського місця, вони повинні прослужити вчителем 2 або 3 роки неодмінно у церковно-парафіяльній школі. Поруч із семінаристами з'явилися й вчительки з жіночих єпархіальних училищ [18; 17, с. 88].

Таким чином, з 1891 р. до числа шкіл духовного відомства були зараховані селянські школи грамоти, число яких тоді визначалося декількома сотнями. Із зростанням числа церковно-парафіяльних шкіл збільшилися й кошти на їх утримання. За допомогою щедрої підтримки держави та суспільства кількість церковно-приходських шкіл швидко зростала, й у 1893 р. кількість церковно-приходських шкіл зрівнялася з загальним числом земських та міністерських шкіл. Внутрішні зміни церковно-парафіяльних шкіл за цей період полягали у розширенні їх загальноосвітньої програми. Трирічний курс остаточно утвердився. Стали відкриватися церковно-парафіяльні школи з розширеною програмою. Двокласні - переслідували лише освітні та виховні цілі, а другокласні готували вчителів у школи грамоти [18, с. 105].

Висновок. Після шкільних реформ 60-70 років ХІХ століття з'явилися різні види початкових шкіл. Значне місце серед них посіли церковно-парафіяльні школи, досвід існування яких, своїм корінням йде в минуле. У Проєктах нових програм уперше порушувалось питання про повідомлення в початковій школі мінімальної суми природничо-наукових знань. Але водночас головним завданням початкової школи залишалось релігійне виховання. У Проєкті зазначалось, що учні передусім мали засвоїти «початки християнського вчення як основи життя» [14, с. 722-738]. Таке визначення мети початкової школи зумовлювало відповідний зміст, методи та прийоми навчання.

З простої школи грамоти церковно-парафіяльна школа перетворилася в школу з поширеною загальноосвітньою програмою. Церковно-парафіяльні школи посіли поважне місце у розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХІХ ст. - початку ХХ с. Вони відіграли значну роль у підвищенні освіти сільського населення.

Велику роль у розвитку церковних сільських шкіл зіграв Святіший Синод, Церква та православне духовенство. Завдяки їм був заснований особливий тип православної школи – церковно-приходська. Ці школи були доступні для всіх станів та дозволили селянським дітям отримати початкову освіту. Церковно-приходські школи сприяли поширенню міцної грамотності та відповідали потребам людей в освіті.

Література

1. Бабіна О. І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці ХІХ – на початку ХХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. І. Бабіна. – К., 2000. – 19 с.
2. Ванчаков А. М. Заметки о начальной церковной школе. // В виду проекта закона о всеобщем обучении. - СПб., 1908. - С. 47.
3. Григорьев В. В. Исторический очерк русской школы. - М., 1900. - С. 57.
4. Кащенко А. Про народну школу на Україні // Рідний край. – 1906. - № 21. – С. 7-8.
5. Кремень В. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). – К.: Грамота, 2003. – 216 с.
6. Мадзігон В., Бурда М. Проблеми і завдання педагогічної науки в умовах розбудови національної школи // Педагогіка і психологія. – 1996. - № 3. – С. 3-9.
7. Миропольский С. И. Школа и государство. Изд. 3-е.- СПб., 1910. – 258 с.
8. Норова Л. Ф. Педагогическая подготовка в женской средней общеобразовательной школе в дореволюционной России. - М., 1948. -258 с.
9. Отчет о церковноприходских школах и школах грамоты Московской епархии. - М., 1895-1898. – 31 с.
10. Ососков А. Начальное народное образование в дореволюционной России (1861-1917). – М.: Просвещение, 1982. – 208 с.
11. Положение о начальных народных училищах 1864 г. - СПб., 1864. - 37 с.
12. Положение о начальных народных училищах // Черниг. епарх. известия. – 1874. - № 18. – С. 393-406.
13. Правила и программы для церковноприходских школ и школ грамоты. Изд.4. Училищный совет при Св. Синоде. - СПб., 1898. - 132 с.
14. Программы учебных предметов для церковноприходских школ // Черниг. епарх. известия. – 1886. - № 17. – С. 644-677; № 18. – С. 687-701; № 19. – С. 722-738; № 20. – С. 779-788.
15. Указания и распоряжения Правительства и высшего церковно-школьного управления по делам церковных школ. - Вып. I. - СПб., 1903. – 64 с.
16. Фальборк Г. А. Чарнолусский В. И. Народное образование в России. - СПб., 1900. – 264 с.
17. Церковная школа (Сборник № 2). - СПб., Синод, тип., 1887-1888. - 2 т. - 122 с.
18. Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов ХІХ века. - М., 1912 г. -224 с.;
19. Ярмаченко М. Педагогічний словник – К.: Пед. думка, 2001. – 516 с.